

Mütevâtir Kıraat İmâmlarının Kıraatleri Tercih Yöntemi

Recitations Preference Method of Mutawatir Qiraats İmâms

Cemil KÜÇÜK

Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Assistant Professor, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology
Van/Turkey

cemilkucuk2@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8412-1162

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Ekim / October 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 08 Kasım / November 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Cemil Küçük, "Mütevâtir Kıraat İmâmlarının Kıraatleri Tercih Yöntemi", *Van İlahiyat Dergisi* 10/17 (Aralık 2022), 48-68.

İntihal: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by turnitin. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Mütevâtir Kıraat İmâmlarının Kıraatleri Tercih Yöntemi

Özet

Bu çalışmada tercihin konusu, kavramsal alanı ve tarihî süreci ile birlikte mütevâtir kıraat imâmlarının kıraatleri tesbit ve tercih yöntemleri ele alınmıştır. Kur'ân lâfızlarının farklı şekilde eda edilmesi vahyin nüzûl döneminden itibaren başlamıştır. Az da olsa, erken dönemde ashâb arasında Kur'ân'ın farklı okumaları hususunda tartışmaların olduğu görülmektedir. Kendi okuyuşunu daha güzel gören veya arkadaşlarının okumalarından haberi olmayan ashâbtan bazılarının bu farklı kıraatleri Hz. Peygambere götürmeleri bu hususa işarettir. Nitekim Allah'ın “Kur'ân'dan kolay gelenini okuyun” (el-Müzzemmil, 73/20) emri ve Rasûlullah'ın “ondan kolayınıza gelenini okuyun” hadisi farklı okuma ruhsatı ile birlikte tercihi de içinde tazammun etmektedir. Medine döneminde Kureyş lehçesinden ayrı lehçeler de kullanan Arap kabileleri ve Arap olmayan başka milletlerden İslâm'a girenler Kureyş lehçesi ile inen Kur'ân'ı telaffuz etme ve anlama konusunda birtakım zorluklarla karşılaşılıyorlardı. Ortaya çıkan bu ciddi sorunu gidermek isteyen Hz. Peygamber'e yedi harf ile okuma ruhsatı verildikten sonra kıraat farklılıkları görülmeye başlanmıştır. Tercih ve ihtiyâr kavramları kıraat imâmlarının seleflerinin kıraatleri içinden seçtikleri ve bu suretle delilleriyle birlikte kendi kıraatlerini oluşturma süreçlerindeki uygulamalarını ifade etmektedir. Hüccet ilminde, başka kavramlar ile birlikte, en çok kullanılan kavramlar ihtiyâr, tercih ve ihticâc kavramlarıdır. İhticâc, deliller ve hüccetler öne sürerek farklı kıraatler arasından birini tercih etmeyi ifade eden bir kavramdır. Nitekim kıraat ulemasının bu husustaki eserleri incelendiğinde imâmların, kıraat farklılıkları ile ilgili Kur'ân'dan, sünnetten, Mushaflardan ve dil kurallarından deliller ileri sürerek tercihlerde buldukları görülür. Kıraat ilminde ulemâ, başta hüccet olmak üzere, illet, delil gibi başka bazı kavramlar da kullanılmıştır. Gerek tabîinden kıraat alanında öne çıkan kurra olsun gerekse mütevâtir kıraat imâmları olsun sahih kıraat kriterleri doğrultusunda âyet, sünnet, Mushaf, sened ve dilden deliller getirerek tercihlerini oluşturmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Tercih, İhtiyâr, Hüccet, Kıraat İmâmları, Kıraat Farklılıkları.

Recitations Preference Method of Mutawatir Qiraats Imams

Abstract

In this study, the subject of preference, its conceptual field and its historical process, as well as the methods of determining and choosing different readings of mutawatir recitation imams are discussed. The different phrasing of the Qur'an began from the revelation period of the

revelation. It is seen that there were some discussions about the different readings of the Qur'an among the Companions in the early period, albeit a little. These different recitations of some of the Companions, who see their own reading better or who are not aware of their friends' readings, are the Prophet's. The fact that they took them to the Prophet indicates this. As a matter of fact, Allah's command to "read whatever is easy from the Qur'an" (Muzzammil, 73/20) and the hadith of the Messenger of Allah "read whatever is easy from it", together with the different reading license, also implicate his preference. Arab tribes who used different dialects from the Quraysh dialect during the Medina period and those who converted to Islam from other non-Arab nations faced some difficulties in pronouncing and understanding the Qur'an, which was revealed in the Quraysh dialect. Wanting to solve this serious problem, Hz. Prophet was given the permission to read with seven letters, the differences in recitation began to be seen. The concepts of preference and elder refer to the practices of the imâms of recitation in the process of creating their own recitations together with their proofs, which they chose from among the recitations of their predecessors. In the science of hujjat, the most used concepts, along with other concepts, are the concepts of old age, preference and need. Ihticaj is a concept that expresses choosing one among different recitations by citing evidences and proofs. As a matter of fact, when the works of the recitation scholars on this subject are examined, it is seen that the imâms made their choices by citing evidence from the Qur'an, Sunnah, Mushafs and language rules regarding the differences in recitation. In the science of recitation, some other concepts such as ulema, especially proof, and illet and evidence were also used. Whether it is the Qurra that stands out in the field of natural recitation, or the imâms of mutawatir recitation, they have formed their preferences by bringing evidence from verses, sunnah, mushaf, saned and language in line with the criteria of sound recitation.

Keywords: Preference, Choice, Evidence, Recitation İmâms, Differences in Qiraat.

Giriş

Kur'ân kelimelerinin farklı okunmaları meselesi yani kıraat farklılıkları Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın yedi harf üzere okunabileceği ruhsatını vermesiyle başlamıştır. Bundan dolayı da kaynaklarda bu dönemde Müslümanlar arasında kıraat tartışmalarının olduğuna rastlamaktayız.

Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemi kıraat ilmi açısından ele alındığında bugün bilindiği şekliyle ihtiyâr, tercîh ve ihticâc hususunun olmadığını anlamaktayız. Ancak yedi harf ruhsatı ile birlikte, ashâbtan bazılarına Rasûlullah'ın Kur'ân'ı farklı öğretmesi ve diğer bazılarının bu

farklı okuyuşlardan haberdar olmamaları nedeniyle sahâbe arasında zamanla kıraat farklılıklarından dolayı tartışmaların olduğuna rastlamak mümkündür. Farklı okumalardan haberdar olmayan ashâb, aralarındaki bu ihtilâflı okumaları Rasûlullah'a müracaat ederek çözüme kavuşturuyorlardı. İşte bu tür vakalardan dolayı tercih ve ihticâcı ilk döneme kadar götürülen âlimler de olmuştur.

Tercih ve ihticâc olgusunu bu döneme götürülenler Kur'ân'ın, "...O halde Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun..."¹ âyeti ile "فَأَقْرَأُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ", 'Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun" hadisini tercih olgusuna delil olarak ileri sürmüşlerdir.²

Hiz. Ömer ile Hişâm b. Hakîm arasında Furkân sûresinin kıraati hususunda vuku bulan kıraat tartışmasında Hişâm'ın Hiz. Ömer'e "أَقْرَأْنِيهَا رَسُولَ اللَّهِ" diyerek bu şekil okuyuşuna Rasûlullah'ı kaynak göstermesi bir hüccetlendirme olarak değerlendirilmektedir.

Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer döneminde ise genel olarak hüccetlendirme hususunda herhangi bir problem yaşanmadığı gibi sahâbe arasında yedi harf ruhsatına istinaden farklı kıraatlerden dolayı herhangi bir sorun çıkmamıştır. Bu dönemde farklı okumalardan dolayı tartışmalar olmadığından ihticâca da gerek duyulmuyordu.

Kıraatler konusunda dikkat çeken ihtilâfların ve bu husustaki tartışmaların Hiz. Osman zamanında ortaya çıktığını görmekteyiz. Bunun temel nedeninin çeşitli İslâm beldelerine İslâm'ı tebliğ, Kur'ân tilâvetini öğretmek amacıyla dağılan ashâbın tâbiîne, kendi kıraatleri ile ders vermeleri neticesinde, tâbiînin her bir sahâbeden öğrendikleri farklı okuyuşlardan dolayı kafalarında oluşan ve cevaplandırılması gereken sorunların oluşmasıdır.³

Hiz. Peygamber'den sonra zamanla ashâb, daha sonraki dönemlerde de tâbiîn kendilerine farklı okuyuşlar hakkında sorulan sorulara cevap verme durumunda kaldıklarında kendi okuyuşlarını doğru olduğunu savunur durumuna düşebilmekteydiler. Bu tür tartışmalardan dolayı da kendi kıraatlerini savunma yoluna gittiklerinden doğal olarak tercih ve hüccetlendirme yapmış oluyorlardı.⁴ Bu da bize kıraatler arasında tercihin sahâbe dönemi gibi erken bir zamanda başladığı kanaatini oluşturmaktadır.

¹ el-Müzzemmil 73/20.

² Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhibbuddin el-Hatib vd. (Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1400) "Fedâilü'l-Kur'ân", 5, 27; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts, "Salâtü'l-Müsâfirin", 270; Mehmet Dağ, *Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kıraat İlminde İhticâc Olgusu*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 125.

³ Dağ, *Kıraat İlminde İhticâc Olgusu*, 127.

⁴ Mehmet Ünal, "Bir Kıraat Terimi Olarak Hüccetin Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi", *İslâmî Araştırmalar*, 8/1, Ankara 2004, s. 69-83; Dağ, *Kıraat İlminde İhticâc Olgusu*, 129.

Kıraat imâmları döneminde sahih kıraatlerin tespiti yönünde yapılan ihticâclar ve tercihlerde senet ve resm-i mushafa uyma kriterleri esas alınmıştır. Böylece kıraatler sistematik bir biçimde korunarak günümüze kadar sağlam bir şekilde gelmiştir.

İbn Mücâhid'in kıraatleri yedi ile sınırlandırmasıyla beraber ihticâc ilmi daha da gelişerek ihticâcül-kıraat ve tercih ilmi gelişmiş ve bu alanda eserler de verilmeye başlanmıştır.⁵

Şimdi hücceti esas alan bir kısım eserleri ve müelliflerinin ismini burada vermek istiyoruz:

Ebü'l-Hasan Ali b. Hamza el-Kisâî (189/805), *Meâni'l-kıraat*; Ebû Abdillâh Harun b. Musa el-A'ver en-Nahvî (ö. 170/786), *Kitâbun fî vucûhi'l-kirâât*; İbn Dürstüveyh (ö. 347), *Kitâbu'l-ihticâc li'l-kurrâ*; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ammar el-Mehdevî (ö.340), *el-Mûdah şerhu'l-hidâye fî'l-kıraati's-seb'*; Ebû Bekir Muhammed b. el-Attâr (ö.362) *İhticâcu'l-kıraat*; Huseyin b. Ahmed b. Hâleveyh'(290/903), *el-Hücce fî 'ileli'l-kıraati's-seb'a*; Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), *el-Hücce fî 'ileli'l-kıraati's-seb'a*; Mekkî b. Ebî Talib el-Kaysî (ö. 437/1045), *el-Keşf 'an vucûhi'l-kıraat*; Ebû Amr Osman b. Said ed-Dânî (ö. 444/1053), *el-Mûdah li mezâhibi'l-kurrâ ve ihtilâfihim*; İbn Ebî Meryem, Nasr b. Ali eş-Şirâzî (ö. 565/1170), *el-Mûdah fî vucûhu'l-kıraat ve ileluhâ*. Şeyh Abdulfettah el-Kâdî (ö.1403), *el-kirââtü's-şâzze ve tevcîhuhâ min lügati'l-'arab*, Mehmet Dağ, *Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kıraat İlminde İhticâc Olgusu*; Mehmet Ünal, *Bir Kıraat Terimi Olarak "Hüccet" in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi* (Makale).

1. Kavramsal Çerçeve

Kıraat ilminde kullanılan; tercih, ihtiyâr, hüccet ve ihticâc gibi bazı temel kavramlar hakkında kısa birer izahat verdikten sonra çalışmamızı devam ettireceğiz.

1.1. Tercih: “tercih/الترجيح” sülâsisi “رجح” fiilinin tefî'l bâbından gelen bir kavram olup, “üstün tutmak, seçimde bulunmak, yeğlemek, rüçhân, öncelik” gibi manalarda kullanılmaktadır.⁶

Kıraat ilmi istilâhında, kıraat vecihleri/farklılıkları arasında senet ve râvileri bakımından şöhret bulmuş ve kıraatçılar arasında da kabul görmüş olanını seçip almaya denir.⁷

1.2. İhtiyâr: “Seçmek”, “kendi iradesi ile iki şey arasında tercihte bulunmak”, “üstün tutmak” anlamlarına gelen ihtiyâr kelimesi “خ - ي - ر” maddesinden türemiş ve ifti'âl vezninde

⁵ Dağ, *Kıraat İlminde İhticâc Olgusu*, 304.

⁶ Şemssettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: İlk Adım Matbaası, 1317), 395.

⁷ Ebû Tâhir Abdulkayyûm b. Abdulgâfûr, *Safahat fî 'ulûmi'l-kıraat* (Mekke: y.y., 1415), 288; Ünal, 177.

bir tabirdir.⁸ Kıraat ıstılahında ise ihtiyâr, kıraat imâmının kıraat vecihleri arasında bir tercih yapmasına denir.⁹

Kıraatlerde ihtiyâr süreci tabiîn döneminde kullanılmaya başlayan bir kavramdır. Ancak Dahhak'tan gelen bir rivâyete bakıldığında kıraatte ihtiyâr tarihini sahâbe dönemine kadar götürmek mümkündür.¹⁰

Tanımlarından da anlaşılacağı gibi tercih ve ihtiyâr tabirleri yakın hatta aynı manaları ifade ettikleri gibi zamanla birbirlerinin yerine kullanılmışlardır.

1.3. Hüccet; Hüccet/الحجة, delîl, delîl getirmek, bir hususun ispatı için bir şeyi delil ve hüccet saymak manalarına gelen bir kavramdır.¹¹

1.4. İhticâc: İfti'âl babından olup احتج fiilinin mastarıdır. Aslı حُجَّة/hüccet kökünden türemiş olup, delil ve burhan manasına gelmektedir.¹² Nitekim Bakara 2/150. âyetinde hüccet kelimesi bu manada kullanılmıştır; “ لَيْلًا يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ ” “insanların aleyhinize kullanacakları bir delil bulunmasını”

Istılahta, senet, mushaf ve dil kaynaklı deliller sunarak kıraatlerin sıhhatini açığa çıkaran, ortaya koyan ilme denir.¹³

Bazı kıraat âlimleri ihticâc kavramı yerine farklı kavramlar kullanmışlar, hatta bu konuda yazdıkları kitaplarına kullandıkları bu kavramları isim olarak vermişler. O kavramlardan bazıları şöyledir; tevcîhu'l-kıraat, me'ani'l-kıraat, 'ilelü'l-kıraat, intişâru'l-kıraat, i'râbu'l-kıraat, tahrîcü'l-kıraat, nukâtü'l-kıraat, vucûhu'l-kıraat.

2. Tarihçe

2.1. Kıraat Farklılıklarının Nedenleri

Kıraat farklılıkları, esasında “*Yedi Harf*” ruhsatına dayanmaktadır. Yedi harf ruhsatı verildikten sonradır ki Hz. Peygamber ashâba farklı okuyuşlar uygulamış ve öğretmiştir.¹⁴

Kur'ân-ı Kerîm ilk zamanlar Kureyş lehçesi ile okunmaktaydı. Hicretten sonra çeşitli kavimlerden Müslüman olanlar ve Kureyş'in dışındaki Arap kabileleri Kureyş lehçesine alışamadıkları için kendi lehçeleri ile okumaya başladılar. Zira Kureyş lehçesi ile okumak

⁸ Muhammed b. Ebibekr b. Abdulkadir er-Râzî, *Muhtâru's-sihâh*, thk. Mahmut Hatir (Beyrut: Mektebetü'l-Beyan, 1415/1995), “h-y-r” maddesi.

⁹ Nebil bin Muhammed İbrahim Âlu İsmail, *İlmü'l kıraat: neş'etühü, etvaruhü ve eseruhü fi'l 'ulûmi's-şer'iyye* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1421/2000), 31.

¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurra*, thk. C.Berkstraesser (Beyrut: Beyrut 2006/1427), 1/382.

¹¹ *Kâmus-i Türkî*, 751.

¹² Râzî, *Muhtâru's-sihâh*, 1/21.

¹³ Râzî, *Muhtâru's-sihâh*, 1/21; *Lisânü'l-'arab*, 2/226.

¹⁴ Cemil Küçük, “Kur'ân ve Kıraatlerin Kaynağı”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Van, 2018, Sayı, 1, s, 223.

onlara zor geliyordu. Bunun üzerine ümmetine kolaylık olsun diye Hz. Peygamber vahye istinaden Kur'ân'ı yedi harf üzere okumaya müsaade etti.¹⁵

Hız. Peygamber, her yıl Kur'ân'dan o zamana kadar nazil olan kısmı Cebrâil'e (a.s) arz ediyordu. Bu arz Ramazan ayında olurdu ve birer defa arz ederdi. Ta ki vefat ettiği yıl bu arza işlemi iki defa oldu. Cebrail de (a.s) Rasûlullah'a her defasında Kur'ân'dan birer vecih ve farklı kıraatleri arz ederdi. Onun için Hz. Peygamber, "bu Kur'ân yedi harf üzere nazil olmuştur. Ondan kolayınıza geleni okuyun" buyurmuştur.¹⁶ Böylece ümmet bunun Allah katından indirildiğine imân etmek şartıyla istedikleri şekilde tilâvet etmeleri konusunda muhayyer bırakılmıştır. Onlara bu farklılıklar konusunda, Kur'ân'ı ezberleme gibi, herhangi bir harf konusunda mecbur tutmamış aksine hangisini okursan isabet etmiş olursunuz, demiştir.¹⁷

2.2. Kıraatlerde İhticâc ve Tercîhin Doğuşu ve Sebepleri

Ümmete kolaylık olsun diye Hz. Peygamber'e verilen Yedi Harf ruhsatı nedeniyle ortaya çıkan farklı okumaların mahiyeti hakkında kesin bir bilgiye sahip olunmamakla birlikte bu hususta gelen birtakım rivâyetlerden Hz. Peygamber zamanında ashâb arasında farklı kıraatlerden dolayı bazı tartışmaların olduğunu anlamaktayız.¹⁸

Bu tartışmalar, daha sonraki dönemlerde kıraat ilmindeki şekliyle olmadığı gibi bir tercîh ve ihticâc olgusunun da mevcut olmadığını görmekteyiz. Bu dönemde Hz. Peygamber'in çeşitli zamanlarda bazı sahâbeye farklı okutmalarından dolayı, birinin diğerine öğretildiğini bilmediğinden, çıkan tartışmalardan ibarettir. Diğer bir ifade ile sahâbe arasındaki bu tartışmaların Rasûlullah'a götürmeleri, Rasûlullah'ın da ashâb arasında bu problemleri çözmesinden ibarettir. Bu hususa en güzel örnek Hz. Ömer ile Hişâm b. Hakîm'in Furkân sûresini, her iki sahâbenin de Kureyşli ve Mekkeli olmasına rağmen, okuyuşlarındaki farklı tilâvetleri ve tartışmalarıdır.

Sahâbe dönemine gelince; Rasûlullah hayatta ve henüz vahiy kesilmemiş iken sahâbe gerek şahsî gerekse kendi aralarındaki müşkülâtlar hususunda olsun sorunlarını çözmesi için Hz. Peygamber'e götürüyorlardı. Rasûlullah'ın vefatından sonra insanlar sorunlarını genelde konunun uzmanları olan ashâba taşıyorlardı. Bunlar, Abdullah b. Mes'ûd, Ubey b. Ka'b, Mu'âz b. Cebel, Ebû Huzeyfe, Sâlim, Zeyd b. Sabit, İbn Abbas, Hz Aîşe ve dört halife gibi sahâbe

¹⁵ Küçük, "Kur'ân ve Kıraatlerin Kaynağı", 215.

¹⁶ Dâni, Ebû 'Amr Osman b. Sa'îd ed-, *Câmi 'u'l-beyân fi'l-kıraati's-seb'i'l-meşhûre*, thk. Muhammed Sadûk el-Cezâiri (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 426/2005), 29-30; Buhârî, *Sâhih*, 3/122, 2419.

¹⁷ Dâni, *Câmi 'u'l-beyân*, 29, 30.

¹⁸ Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 5/27; "Tevhîd", 53; "Bed'ü'l-Halk", 6; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", H. N: 270.

lerdi.¹⁹ Hz. Ebû Bekir'in görevlendirmesi ile Zeyd b. Sâbit'in Kur'ân sayfalarını cem' etme sırasında ortaya koyduğu, yazılmış halde getirilen âyet veya âyetlerin iki şahitle getirilmesi şartı, bir nevi iki farklı nüshayı delillendirme olarak kabul edilebilir.²⁰

Farklı kıraatlar arasında tercih konusu istinsaha sebep olacak olaylarla beraber başlamıştır denilebilir. Azerbaycan ve Ermenistan savaşları sırasında cephede Şamlı ve Iraklı askerler arasında çıkan farklı kıraat ihtiyârları neticesinde Hz. Osman Müslümanlar arasında bu ihtilafları önlemek için istinsah işine koyulmuştur.²¹ Hz. Osman, hareke ve noktasız olan ve farklı kıraatlere yer verilecek şekilde yazılarak çoğaltılan bu yeni Kur'ân nüshalarını birer mu'allim sahâbe ile birlikte çeşitli merkezlere göndermiştir.

2.3 Ashâbın Tercih ve İhticâc Şekilleri

Ashâb, bazen birbirlerinden farklı kıraatler okumuşlardır. Ancak bu aldıkları farklı rivâyetlerin gerekçelerini belirtmişler, doğrudan veya farklı delillerle/hüccetlerle tercihlerini yapmışlardır. Mesela Abdullah b. Abbâs bir defasında şöyle demiştir, “kıraatım, Zeyd'in kıraatıdır. Ancak ondan fazla yerde İbn Mes'ûd'un okuyuşunu aldım”. Bunlardan biri de; Bakara suresinin 61. âyetinde geçen “وَقَوْمَهَا” yerine “وَصَوْمَهَا” şeklindeki kıraatin İbn Mes'ûd'un olduğunu söylemiştir.²² Yine İbn Abbas, Bakara 295. âyetinde geçen “نَنْشُرَهَا” lâfzını “نَنْشُرَهَا” şeklinde okurken Abese suresindeki “تُمْ إِذَا نَشَاءَ أَنْشُرَهُ” âyetini (Abese, 22) delil olarak getirmektedir.²³ Abdullah b. Ömer, Atiyye el-Avfi'nin Rûm suresindeki 54. âyeti “اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ” şeklinde okuduğunu görünce ona “ضَعْفٍ” şeklinde olduğunu söylüyor. Daha sonra ona, “senin bana okuduğun şekilde ben de Rasûlullah'a okudum, benim senin kıraatini düzelttiğim gibi Hz. Peygamber de benim kıraatimi düzeltti” der.²⁴

Hz. Peygamber kendisine indirilen âyetleri hem ezberliyor hem de ashâbına ezberletiyordu. Bu esnada kendisine okuması farklı nazil olan âyetleri de sahâbeye öğretiyordu. Hz. Peygamberden farklı şekilde öğrenen sahâbe birbirleriyle karşılaştıklarında bu farklılıklarının sebebini sorduklarında, “bunu bana Rasûlullah bu şekilde öğretti” diyerek farklılığın sebebini Rasûlullah'a “isnâd” ediyorlardı. Rasûlullah da onları dinleyerek, “her

¹⁹ Buhârî, “Fedâilü'l-Kur'ân”, 5; Tirmizî, “Kur'ân”, 9.

²⁰ Ali Osman Yüksel, *İbnü'l-Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 72.

²¹ Buhârî, “Fedâilü'l-Kur'ân”, 3; İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Kitâbu'l-Mesâhif*, thk. Muhibbuddin Abdü's-Sebhan Vâiz (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1415/1995), 195-196.

²² İbn Ebî Dâvûd, *Mesâhif*, 55.

²³ Ebû'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi'l-kıraat ve'l-izâhi minhâ*, thk, Ali en-Necdî Nâsif-Abdulhâkim Neccâr-Abdulfettah İsmail Şelebi (İstanbul: Sezgin Neşriyat, 1986), 1/8.

²⁴ Ebû Dâvûd, *Sünen*, “Hurûf”, 1; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/437.

ikisinin de doğru okuduklarını” beyan ediyor ve kıraatlerini “sağlam bir senedle” pekiştiriyorlardı.²⁵

Sonuç olarak sahâbe tercîh ettikleri kıraatleri “isnâdla” birlikte Kur’ân’dan başka âyetlerle de sağlamlaştırıyorlardı. İbn Abbas’ın Bakara 259. âyetindeki “ننشرها” lâfzını “ننشرها” şeklindeki okuyuşu, ‘Abese 22. âyetindeki “تَمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ” lâfzını misâl getirmesi gibi. Sahâbe bazen de âyetlerin sebab-i nüzûlunu delil getirerek kıraatinin sağlamlığını teyit etme cihetine gitmiştir. Âl-i İmrân 161. âyetindeki “أَنْ يَغْلَّ” kelimesinin kıraatinde olduğu gibi. Hatta Ubey b. Ka’b’in, İbn Abbas, Muaviye, Ka’bu’l-Ahbar arasında Kehf suresindeki “حمئة” kelimesinin kıraatinin hüccetlendirmesinde Tevrat’tan örnek vererek hüccetlendirmiştir.²⁶

2.4 Tâbiîn Dönemi ve İhticâc Faaliyetlerinin Gelişmesi

Hiz. Osman’ın hilafeti döneminde, Kur’ân’ın kıraati konusunda ortaya çıkan tartışmaları ortadan kaldırmak için mushaflar teksir edilerek belirli merkezlere gönderilmiştir. Böylece bu mushaflara aykırı düşen kıraatlerin terk edilmesi ve bunun sonucunda bir birliğin oluşması sağlanmıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde İslâm coğrafyasının genişlemesi farklı dil, din ve kültür sahibi milletlerin İslâm’a girmesi ile beraber çeşitli sahalarda etkileşimle beraber kıraatlerde de tesirini göstermiştir.

Bir taraftan dilde lahn olayının yaygınlaşması ve bunun tabii sonucu olarak kıraatlere de yansması; diğer yandan ne mushafa ne Arap diline ne de sahih senetlere dayanmayan bir takım kıraatlerin yaygınlaşması nedeniyle, acilen kıraat ilmi alanında yeni usûl ve kâidelerin konulmasına ihtiyaç duyuldu. Bundan dolayı da birtakım kâideler geliştirildi ve kıraatler bir disiplin altına alma yoluna gidildi.²⁷

Bu çalışmalar neticesinde hem sahih kıraatlerin tespitine yönelik çalışmalar yapılmış hem de tespit edilen bu sahih kıraatler arasında tercîhler yapılmıştır. Tabii olarak bu tercîhler bir kısım imâmlara nispet edilmiştir.²⁸ Nitekim Mekkî b. Ebî Tâlib bu hususa şöyle işaret etmiştir: "İnsanlar bu dönemde senedi sahih olan, mushafa ve Arapçaya uygun olan kıraatler arasından tercîhlerde bulundular".²⁹

Tâbiîn kuşağının yaşadığı asır yaklaşık olarak 181/796 (661-750) yılına kadar sürmektedir. Bu dönem Emevîler dönemine denk gelmektedir.³⁰ Bu dönemde, günümüze kadar

²⁵ Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, (İstanbul: İSÂM Yayınları, 2011), 139.

²⁶ Dağ, *Kıraat İliminde İhticâc Olgusu*, 141.

²⁷ Ebû Şâme, *Mürşidü'l-vecîz*, 165-166; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/9.

²⁸ İbn ‘Atiye Abdulhaluk b. Ebûbekir b. Abdülmelik, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsiri kitâbi'l-‘Aziz*, thk. Abdusselam Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 1/48; Dağ, *Kıraat İliminde İhticâc Olgusu*, 173.

²⁹ Mekkî, *el-İbâne ‘an me‘âni'l-kıraat*, thk. Abdulfettah İsmâil Şiblî (Kahire: Dâru'n-Nahdâ, ts.), 89.

³⁰ Subhî Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, terc. Mehmet Yaşar Kandemir, 2. Baskı (Ankara: DİB Yayınları, 1973), 306-307.

etkisini sürdürecektir olan İslâm ümmetini siyasî, dînî, ilmî, kültürel, fikrî hayatını etkileyecek büyük, önemli olaylar vuku bulmuştur. Dâhilde, daha sonra etkisi asırlar sürecektir mücadeleler olduğu gibi dışta da önemli fetihler gerçekleşmiştir. İslâm Devleti'nin coğrafi sınırları genişlemiş, Anadolu, Ermenistan, Horasan, Maverâünnehir, Kuzey Afrika topraklarına kadar genişlemiştir.

Bu fetihler sonucu Fars, Türk ve Rûm gibi birçok kavimler, Yahudi, Hristiyan gibi farklı din ve kültüre sahip insanlar İslâm'a girmiş ve bu arada kendi dil ve kültürlerini de beraber getirmişlerdi. Özellikle Halife Ömer b. Abdülaziz döneminde ecnebler arasında İslâm'a girenler daha çok olmuştur. Kökenleri Arap olmayan bu Müslümanların (Mevâlî) İslâm'a ve İslâmî ilimlere büyük hizmetleri olmuştur. Bu cümleden olarak gerek hadis, tefsir, fıkıh, hukuk, kelâm, dil bilimleri gibi ilimlerde gerekse de tıp, fen, fizik, kimya gibi müsbet ilimlerde büyük gelişmeler olmuştur.³¹ Mevâlinin ve muhtelif Arap kabilelerinin İslâm'a girmeleri ile birlikte zamanla kültürel etkileşimler olmuş ve bir takım ilim dallarının gelişmesiyle Arapçada ve Kur'ân'ın tilâveti hususunda bazı hatalar ortaya çıkmaya başlamıştır.³² Kelimelerin telaffuzunda, cümlelerin kuruluş ve düzeninde yapılan dil hataları anlamına gelen lahn,³³ İslâm'ın ilk dönemlerinde az da olsa vuku bulmaktaydı. Ancak daha sonraki dönemlerde dikkat çekici bir şekilde yaygınlık kazanınca, öyle ki Kur'ân kıraatında bile hatalı okuyuşlara sebebiyet verecek dereceye ulaştığında, tedbirler alınmaya başlandı.³⁴

Tâbiîn döneminde birtakım kimselerin kıraat farklılıklarından habersiz olmaları; bazen sahih bir kıraatı lahn olarak görmesi, hatalı bir okuyuşu sahih bir vecih olarak görmesi, Arapçadan hakkıyla haberdar olmamaları nedeniyle bu alanlarda büyük sıkıntılar oluşmaya ve tehlikeli boyutlara varmaya başlamıştır.

Öte yandan noktasız ve hareketsiz mushaflar yanlış okumalara sebebiyet verebilmekteydi. Hz. Osman zamanında istinsâh edilen Mushaflar, farklı kıraatlere imkân vermek için noktalama ve harekeleme yapılmamıştı. Belirli merkezlere gönderilen bu mushaflar ile beraber konunun uzmanı olan sahâbe de gönderildiği için okuma ve okutma hususunda herhangi bir problem çıkmıyordu.³⁵ Bu durum uzun bir müddet devam etti ve herhangi bir problem olmamıştı. Ancak daha sonraki dönemlerde noktasız ve harekesiz mushafların okunmasında birtakım hatalar oluşmaya başladı.

³¹ İrfan Aycan vd., *Emevîler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2003), 29.

³² Dağ, *Kıraat İlminde İhticâc Olgusu*, 149.

³³ Ahmet Karadavut, "Arap Dilinde Lahnin Doğuşu", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Konya: 1997), 7/326.

³⁴ İbn Cinnî, *Hasâis*, 2/8.

³⁵ Zürkânî, *Menâhil*, 1/406; Dağ, *Kıraat İlminde İhticâc Olgusu*, 161.

Harekesiz Mushaf metinleri farklı okunmaya müsait olabilmektedir. Örneğin, Tevbe 3. âyeti hareketsiz olarak ele alındığında her bir kelimesi değişik şekilde okunabilmektedir. Âyetin “أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ” kısmı inne-enne okunabileceği gibi; ‘بَرِيءٌ’ lafzı da ‘بَرِيءٌ’ şeklinde okunabilir. Yine Rasûl kelimesi ötreli okunabileceği gibi mecrûr da okunabilir. Bu âyetin bu şekilde farklı okumaları, âyetin mânasına da etki yapmakta çok değişik ve istenmeyen olumsuz anlamlar da yüklenebilmekteydi.³⁶

Mushafta çokça rastladığımız bu tür örnekler nahiv ve sarf konuları ile ilgilidir. Bunların yanında Kur’ân harflerinin bir kısmı şekil bakımından aynı yazılmaktadır. Bunlar birbirinden ancak noktalarla fark edilebilir. Meselâ ‘ب’ bu şekil, yerine göre şu harflere dönüşebilir: ب، ن، ت، ث، پ. Görüldüğü gibi ancak aldıkları noktalarla hangi harf olduğu bilinir.

Yine, (ف – ط، ظ) – (ص، ض) – (ر، ز) – (د، ذ) – (س، ش) – (ج، ح، خ) – (ع، غ) harfleri de ancak noktalarla hangi harf oldukları fark edilebilir.

Nitekim bu dönemde bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde Kur’ân’ın hatalı okunduğuna şahit olabilmekteyiz.³⁷

Kur’ân’ın bu şeklienden dolayı hatalı veya bilinçli bir şekilde kıraatte ortaya çıkan lahn olayının önüne geçmek için çareler aranmaya başlanmıştır. Şüphesiz bu alanda işin ehli olan ulema sahihini sahih olmayanından ayırt edebiliyorlardı. Ancak bu hatalı okuyuşların önüne geçmeye kâfi gelmiyordu.

Mushaf’ın noktasız ve harekesiz oluşu, dildeki lahne sebebiyet vermesi ve bu durumun Kur’ân tilâvetine, özellikle kıraate kadar varması problemin çözülmesini lüzumlu kılıyordu. Bu sebeplerden dolayı dildeki bozulmalar, nahiv kaidelerini sistematik bir şekilde düzenlemeyi, Kur’ân tilâvetindeki hatalar ise hareke ve noktalamayı lüzumlu kılan temel iki sebep olmuştur.

Arapçanın daha önceki tabii halinin korunması ve zamanla gittikçe bozulmaması için nahiv kurallarını Ebû'l-Esved ed-Düeli koymuştur.³⁸

Ebû'l-Esved’in bu teşebbüsü Arapçaya yönelik dil temelli bir çalışma olmakla beraber daha çok Kur’ân’ın hatalı okunmasını önlemek ve kıraatinin sıhhatine yönelik bir çalışmadır.

Kur’ân’ın harekeleme işlemini ise çeşitli kaynaklarda verilen bilgilerin ışığında tespit ettiğimize göre Ebû'l-Esved’in talebeleri Nasr b. Asım ile Yahya b. Ya‘mer’dir.³⁹

³⁶ Dağ, *Kıraat İliminde İhticâc Olgusu*, 163.

³⁷ İbn Cinnî, *Hasâis*, 2/8; İbn Kuteybe, *‘Uyûn*, 2/160.

³⁸ Dâni, *el-Mukni*, 129; Yusuf Muhammed Zâhid Muhammed, *Tarihu kitabeti'l-mesâhif* (Cidde: Müessesetü ‘Ukaz, 1992), 80-81; Dağ, *Kıraat İliminde İhticâc Olgusu*, 166.

³⁹ Dâni, *Muhkem*, 5; Maşalı, *Mushaf*, 329-330.

2.5. Belli Tercihlerin Öne Çıkması

Tercih döneminde birçok kurra tarafından ihtiyarlar oluşturulmuş ve daha sonraları bunların bir kısmı kabul görerek öne çıkmış bazıları ise fazla rağbet görmemiştir.⁴⁰

Ahlakî vasıfları ile öne çıkan, ilmi birikimi ve kıraate hâkimiyeti ile kabul görenlerin ihtiyarları da ister istemez öne çıkarken, diğerleri insanların teveccühüne mazhar olamamışlardır.⁴¹

Ayrıca zamanında öne çıkmış şehirlerin bir kıraat birikimi ve anlayışı vardır. Dolayısıyla onunla muvafakat içinde olan dahası onu en iyi yansıtan ihtiyarlar o şehir insanların teveccühüne mazhar olmuş ve üst düzeyde bir takipçi elde etmiştir.⁴²

İbnü'l-Cezerî'nin naklettiğine göre Râzî, ilk olarak beş büyük İslâm merkezindeki imâmın öne çıktığını ve onların daha çok meşhur olduklarını söylemiştir. Bunlar Medine'de İmâm Nâfi', Mekke'de İbn Kesir, Basra'da Ebû 'Amr, Şam'da İbn Âmir ve Kûfe'de Âsım.⁴³

3. Kıraat İmâmının Tercihteki Usûlleri

Konunun tarihî sürecini kısaca verdikten sonra bu kısımda kıraat imâmının tercihlerinde kullandıkları usûller ve ihticâclarından bazı örnekler vermeye çalışacağız.

Kıraat imâmı kendilerinden önceki âlimlerden öğrendikleri farklı kıraatler arasından tercihlerde bulunmuşlardır. Nitekim onlardan sonra gelenler de bu tercihleri onlara nispet etmişlerdir. İmâmın yaptıkları tercihleri birtakım usûl ve esaslara göre yaptıklarını ve bu tercihlerinde bazı hüccetler/deliller ortaya koyduklarını görmekteyiz.

Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla imâmın yaptıkları tercihlerde şöyle bir yol izlediklerini söylemek mümkündür:

3. 1. Kur'ân Âyetlerinin Hüccet Olarak Getirilmesi

Âlimler, kıraat tercihlerini yaparken ilk önce âyeti başka bir âyet veya âyetlerle hüccetlendirmişlerdir.

Nitekim Abdullah b. Abbâs Bakara 295. âyetinde ki “ننشرها” lâfzını “ننشرها” şeklinde okumuş ve bu okuyuşuna Abese 22. âyetindeki “أُنشِرَ” kelimesini örnek vererek hüccetlendirmiştir.⁴⁴

⁴⁰ İbnü'l-Cezerî, *Minhâcü'l-mukriîn*, 219.

⁴¹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 45-46.

⁴² Maşalı, *Kıraat İlmi*, 48.

⁴³ İbnü'l-Cezerî, *Münciu'l-mukriîn*, 220.

⁴⁴ Ferra, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/139.

Kıraat-ı Aşere imâmılarından Ebû Amr Fussilet suresi 16. âyetindeki “نَحْسَاتٍ” lâfzını Kamer Suresi 19. âyetinde geçen “نَحْسٍ” lâfzını delil getirerek “نَحْسَاتٍ” şeklinde cezimli okumuştur.⁴⁵

İmam Nafi‘, Fussilet “وَيَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ” âyetindeki “يُحْشَرُ”⁴⁶ lâfzını “أَعْدَاءُ اللَّهِ” lâfzını da “أَعْدَاءُ اللَّهِ” şeklinde mensub okumuştur. Bu şekil okuyuşuna Meryem suresindeki şu âyeti delil olarak getirmiştir: “يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَفْدًا”⁴⁷

İbn Kesir, “وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ” Bakara 2/48 âyetindeki “وَلَا يُقْبَلُ” lâfzını “شَفَاعَةٌ” lâfzına müenneslikte uyum için tâ şeklinde okumuştur. Buna hüccet olarak da “وَأَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا” وَأَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا” Hûd 11/94 âyetini delil getirmiştir.

İmâm Hamza’nın hâricindeki kurra, “فَازَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا” Bakara 2/36. âyetindeki “فَازَ لَهُمَا” kısmını, “إِنَّمَا اسْتَرَأْتَهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا”⁴⁸ âyetini delil getirerek, lâmi şeddeli okumuşlarken İmâm Hamza “فَازَ لَهُمَا” şeklinde okumuştur.⁴⁹

İmâm Nâfi‘, Bakara 2/62. âyetindeki “الصابئين” ifadesini “الصابين”, el-Mâide 5/69 âyetindeki “الصابون” kelimesini de “الصابون” şeklinde, Yûsuf 12/33. âyetini delil göstererek, her iki kelimeyi de hemzesiz okumuştur.⁵⁰ Diğer imâmlar ise her iki yerde de hemzeli okumuşlardır.⁵¹

el-Bakara 2/149. âyeti Ebû Amr dışındaki kıraatçılar “تَعْمَلُونَ” şeklinde tâ ile okumuşlardır. Ebû Amr’ın hücceti önceki 146. Âyettir: “الَّذِينَ اتَّيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ” “وَأِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ”⁵² “وَأَنَّاهُمْ”⁵² âyetidir.

3. 2. Rasûlullah’ın Hadislerinin Hüccet Olarak Getirilmesi.

Ulemâ, kıraatlerin ihticâcı hususunda âyetleri kullandıkları kadar olmasa da Hz. Peygamberin hadisleri ile de ihticâcta buldukları bir gerçektir. Mesela, Bakara 2/119 âyetinde geçen “وَلَا تُسْأَلُ” lâfzı hem tâ harfinin fethali ve lâm harfinin cezimli olarak

⁴⁵ İbn Zencele, *Hücceh*, 635.

⁴⁶ Fussilet 41/19.

⁴⁷ Meryem 19/85.

⁴⁸ Âl-i İmrân 3/155.

⁴⁹ İbn Zencele, *Hücceh*, 94.

⁵⁰ İmâm, *الصابون* kelimesinin aslının يصبو - يصبو fiilinden türetildiğini söyleyerek bu âyetteki أصبُ fiilini hüccet getirmiştir (İbn Zencele, *Hücceh*, 100).

⁵¹ İbn Zencele, *Hücceh*, 100.

⁵² İbn Zencele, *Hücceh*, 117.

okunabildiği gibi hem de tâ ve lâm harflerinin ötresi ile okunabilmektedir. Nitekim Sahih kıraat imâmlarından İmâm-ı Nafi' cezimli okurken, diğer kıraat imâmları ötre ile okumaktadırlar.⁵³

Yine Sâffat ^ح“وَيَسْخَرُونَ”⁵⁴ âyetindeki “عَجِبْتَ” lâfzını İmâm Hamza ve Kisâi “عَجِبْتُ” şeklinde zâmmeli okurken bu iki imâmın dışındaki kıraat imâmları fetha ile okumuşlardır.⁵⁵ “عَجِبْتُ” şeklinde zâmme ile okuyan kıraat imâmları hüccet olarak Hz. Peygamberin şu hadisini getirmişlerdir: “عَجِبَ رَبُّكُمْ مِنْ إِلِكُمْ وَفُئُو طِكُمْ”

Bakara ^ح“وَيَقْتُلُونَ النَّبِيْنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ”⁵⁶ âyetinde “النَّبِيِّنَ” lâfzını İmâm Nâfi' haricindeki diğer kıraat imâmları “النَّبِيِّنَ” şeklinde hemzesiz okumuşlardır. Yalnız imâm Nâfi' “النَّبِيِّ” şeklinde hemze ile okumuştur. Ancak hemze ile okunuşunun daha fâsih bir kıraat olduğunu söyleyenler bunu aynı zamanda Rasûlullah'tan gelen bir rivâyeti delil olarak getirmişlerdir. A'rabî'nin biri Rasûlullah'a gelerek ona “يَا نَبِيَّ اللَّهِ” şeklinde hitap da bulununca Rasûlullah ona “لَسْتُ نَبِيَّ اللَّهِ” demiştir. Bu kelimenin iki şekilde okunması da caiz olmasına rağmen Rasûlullah onu en fâsih şekli olan hemzesiz değil de hemzeli okuyuşunu hoş karşılamamıştır.⁵⁷

İmâm Asım, Hamza ve Kisâi Bakara 2/10 âyetini “يَكْذِبُونَ” şeklinde “يَكْذِبُونَ” lâfzını şeddesiz okurlarken, bu imâmların dışındakiler “يُكْذِبُونَ” şeklinde, İbn Abbas'tan gelen bir rivâyeti hüccet göstererek, şeddeli okumuşlardır. Nitekim el-En'âm 6/34. âyetinde “وَلَقَدْ” “كُذِّبَتْ” şeklinde şeddeli gelmiştir.⁵⁸

Kisâi, Hûd suresi 11/46 قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْتَلِنَ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ “إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ” kısmını “إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ” şeklinde lâm ve râ harflerini fethalı okur. Bu husustaki hücceti, Ümmü seleme'den gelen şu hadistir; “Ümmü Seleme, “Ya Rasûlallah şurayı; “عمل غير صالح” nasıl okuyayım” dedim. Rasûlallah, “عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ” şeklinde (fethalı) oku” buyurdu.⁵⁹

İmâm Nâfi', İbn Kesîr, İbn Âmir ve Hafs, Nûr suresi 24/25 âyetindeki “كَأَنَّهُا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ” ibaresini dâl harfini ötreli, hemze getirmeden yâ harfini de şeddeli okumuşlardır. Bu şekildeki

⁵³ İbn Micâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 169.

⁵⁴ Sâffât 37/12.

⁵⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 547.

⁵⁶ el-Bakara 2/61.

⁵⁷ Benna, *İthâfu fudelâi'l-beşer fi'l-kıraati'l-erba'ati'l-aşer*, 82.

⁵⁸ İbn Zencele, *Hücceh*, 94.

⁵⁹ İbn Zencele, *Hücceh*, 341.

okumalarına Rasûlullah'ın şu hadisini hüccet getirmişlerdir: “*إِنَّكُمْ لَتَرُونَ أَهْلَ عَلِيَيْنَ فِي عَلِيَيْنَ كَمَا*”⁶⁰ “*تَرُونَ الْكُوكَبَ الدَّرِّيَّ فِي أَفْقِ السَّمَاءِ*”

İbn Âmir, En'âm 6/68 ayetindeki “*وَإِمَّا يُنَسِبْنَكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرِى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ*”⁶¹ O, bu şekilde okumasına hüccet olarak şu hadisin lafzını kullanmıştır: “*لَا يَقُولْنَ أَحَدُكُمْ نَسِيتَ آيَةَ كَذَا وَكَذَا بَلْ هُوَ نُسَيْيٌ*”

A'meş ve Kisâh, A'râf 7/44 “*قَالُوا نَعَمْ فَأَذْنُ مُؤْذَنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ*”⁶² Bu husustaki hüccetleri Rasûlullah'ın şu hadisidir;⁶³ “*أَنَّ رَجُلًا لَقِيَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَآلَهُ بَمَنَى فَقَالَ أَنْتَ الَّذِي يَزْعُمُ أَنَّهُ نَبِيٌّ فَقَالَ نَعَمْ بِكُفْرٍ*”⁶³ “*الْعَيْنُ*”

3. 3. Resmü'l-Müşaf ile İhticâc

Müşaf yazısı ile ihticâc yapma konusunda İslâm uleması farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir. Kimisi kıyas yolunu tercîh ederken bazıları da dil yönünden delillendirmeye gitmişlerdir.

Ancak kıraat imâmları bu hususta da nakli esas alarak tercîhte bulunmuşlardır.⁶⁴

İbn Haleveyh, Müshaf yazısıyla ihticâc yapanlardandır. O, “*قَالُوا اتَّخَذْنَا هُرُؤًا*”⁶⁵ âyetindeki “*هُرُؤًا*” kelimesini “*كُفْرًا*” gibi “*هُرُؤًا*” şeklinde dâmme ve hemze ile okumuştur. Bu okuyuşuna delil olarak da resmi-i müşafın hattını hüccet olarak getirmiştir. Çünkü bu iki kelime de Müshaf'ta vâv ile yazılıdır. Onun için de Müshaf hattına uymuştur.⁶⁶

Hişâm, Bakara suresi 124. âyetinde geçen “*إبراهيم*” lafzındaki yâ harfini 33 yerde elif ile okurken, diğer kıraatçıların hepsi yâ ile okumuşlardır. Diğer kıraat âlimleri ise resmi müşafa uygun olduğundan yâ ile okumayı tercîh etmişlerdir.⁶⁷

Yine Verş, Ebû Amr ve Ebû Ca'fer vakf yapmadan vasıl ile “*الداعي، دعائي*”⁶⁸ kelimelerini yâ'lı yani ispat ile okumuşlardır. İmâm Ya'kub hem vakf halinde hem de vasıl halinde yâ ile

⁶⁰ İbn Zencele, *Hücceh*, 499.

⁶¹ Kurtubî, *el-Câmi*, 7/210.

⁶² Kurtubî, *el-Câmi*, 7/13; İbn Zencele, *Hücceh*, 256.

⁶³ İbn Zencele, *Hücceh*, 283.

⁶⁴ Abdulfettah İsmail Şelebi, *Resmu'l-Müşafi'l-'Usmaniyyi ve evhâmü'l-müsteşrikin fi kiraati'l-Kur'âni'l-Kerim'i ve dîfâ'uhâ ve def'uhâ*, (Cidde: Daru's-Şurûk, 1983), 57.

⁶⁵ el-Bakara 2/67.

⁶⁶ İbn Haleveyh, Ebu Abdillah el-Hüseyn b. Ahmed, *el-Hucceh fi'l-kiraati's-seb*, thk. Abdü'l-'Âli Sâlim Mükrim (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1401), 81.

⁶⁷ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Keşf 'an vücûhi'l-kiraati's-seb' ve ilelühâ ve hiccühâ*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 1/263.

⁶⁸ el-Bakara 2/182.

okumaktadır. Kâlûn ise iki vecih ile de okumaktadır. Diğer kurrâya gelince onlar, hem vakf hem de vasıl halinde hazf ile yani yâ'sız okumuşlardır.⁶⁹

Bu lâfızlardaki yâ harflerini okumayanların yani hazf edenlerin delilleri Mushaf hattıdır. Diğerleri ise kesra ile yetinmişlerdir. Çünkü Arapçada kesra yâ'nın yerini tutmaktadır.⁷⁰

Yine Nâfi', Ebû Cafer ve İbn Âmir “ وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ ” âyetini⁷¹ “سَارِعُوا” şeklinde vâv'sız okurlar. Diğer kıraat imâmları ise “ وَسَارِعُوا ” şeklinde vâv ile okurlar. Her iki grubun da bu şekil okumaları hususundaki hüccetleri kendi Mushafıdır.⁷²

el-Mâide 5/53 âyeti Osman nüshasında “ وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا ” şeklinde vâv'lı, Medine Mushafında ise vâv'sız yazılıdır. Ebû Amr ve Ya' kub Hz. Osman mushafına göre vâv'lı ve lâm'ı fetha ile okurlarken, Nâfi', İbn Kesîr ve İbn Âmir Medine Mushafına göre vâv'sız ve lâm'ı ötre ile okumuşlardır. Diğer imâmlar ise Hz. Osman mushafına göre vâv'lı ve mefu' okumuşlardır.⁷³

Hz. Osman mushafında el-Mâide 5/54; “ مَنْ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ ” âyetinde “ مَنْ ” kelimesi şeddeli iken, Medine nüshasında “ مَنْ يَرْتَدُّ ” şeklinde şeddesiz yazılıdır. İmâm Nâfi' ile İbn Âmir Medine mushafını hüccet göstererek şeddesiz okurlarken, bunların dışındaki kıraat imâmları Osman nüshasını delil göstererek şeddeli okumuşlardır.⁷⁴

el-Kehf 18/36 âyeti Kûfe ve Basra Mushaflarında “ لِأَجْدَنٍّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا ” şeklinde zamir müfred yazılmışken, Medine, Mekke ve Şâm nüshalarında “ مِنْهُمَا ” şeklinde tesniye olarak yazılmıştır. Kıraat imâmları da kendi mushaflarının yazısına uyarak; Ebû ' Amr, Âsım, Hamza, Kisâî, Halef ve Ya' kub “ مِنْهَا ”; Nâfi', İbn Kesîr, İbn Âmir ve Ebû Ca'fer'de “ مِنْهُمَا ” şeklinde okumuşlardır.⁷⁵

Ulemâ kıraatlerde farklı usûller uygulayarak ihticâc yaptıkları gibi benzer usûller kullanarak da ihticâc yapmışlardır. Bu cümleden olarak genelde ferşî kıraatlerde birbirine benzer ve yakın usûllerle ihticâc yapmışlar; önce surelerin bilinen şekliyle Kur'ân'daki sıraya göre tertibini yaptıktan sonra kıraat ve vecihlerini ihtiva eden ayetleri zikretmeye başlar, daha sonra da bu kıraatleri meşhur kıraat imâmlarına dayandırır. Bunu yaparken asıl olan kıraatlerin illeti ve Arapçadaki şekillerini açıklamaktır. Ulemânın bu husustaki eğilimi kıraatlerin dil yönüne odaklanmalarıdır. Bir âyeti bu şekilde hüccetlendirdikten sonra başka bir âyete geçerler. İhticâc ile uğraşan ve bu hususta eser veren ulemâyı ihticâcda farklı metotlar

⁶⁹ Kâdî, *el-Büdüru 'z-zâhira fi'l-kıraati 'l-'aşarâti 'l-mütevâtira*, 46.

⁷⁰ İbn Zencele, *Huccetü'l-kıraat*, 123.

⁷¹ Âl-i 'İmrân 3/134.

⁷² Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/54.

⁷³ Muhammed Sâlim Muhaysin, *Fî rihâbi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, ty.), 409.

⁷⁴ Abdüllâtif el-Hatîb, *Mu'cemü'l-Kıraat* (Dimeşk: Daru Sa'di'd-Dîn, 1422/2002), 2/293.

⁷⁵ Hatîb, *Mu'cemü'l-Kıraat*, 5/209; Muhaysin, *Fî rihâbi'l-Kur'ân*, 410.

takip etmişlerdir. Kimisi âyeti yine bir âyetle; kimisi hadislerle, kimisi lehçe ile; nahiv, şiir, nesir, belâğat, sebab-i nuzûl, sarf, resm-i Mushaf ve senet gibi metotlarla hüccetlendirmişlerdir.

Sonuç

Kur'ân'ın nüzulünün ilk safhası olan Mekke döneminden Medine döneminin sonlarına kadar olan zaman sürecinde Kur'ân-ı Kerim tek lehçe/Kureyş lehçesi ile tilâvet olunuyor ve namazlarda okunuyordu. Bu dönemde Kur'ân kelimelerinin telaffuzunda herhangi bir sorun yaşanmadığı gibi kelimelerin edâsı hususunda da herhangi bir farklı okuyuşa rastlanmamaktadır.

Yedi harf ruhsatından sonra kıraatlerde farklılıklar görüldüğü gibi bu farklı okumalar arasında tercihler de başlamıştır. Nitekim rivâyetlerde geçen “...onlardan kolayınıza geleni okuyun” ruhsatıyla, sahâbe arasında Râsûlullah zamanında farklı okumalar ve bu farklı okumalarda kendi kıraatlerinin doğruluğunu isbat için; “*Rasûlullah'tan böyle öğrendim, duydum*”, şeklindeki ifadeler hüccetlendirmenin de başladığını göstermektedir.

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde kıraat farklılıkları ile ilgili herhangi bir tartışmanın olmadığı gibi ihticâc/ihtiyâr olayına da rastlanmamaktadır. Hz. Osman döneminde İslâm coğrafyasının genişlemesi ile birlikte sahâbenin Rasûlullah'tan öğrendiği ferşî okumalardan tercih ettiklerini gittikleri beldelerde okutmaları ile farklılıklar ortaya çıkmış ve ‘*bizim okuyuşlarımız daha doğrudur*’ şeklinde tartışmalar başlamıştır.

Hz. Osman bu ihtilafların ve tartışmaların daha büyük hadiselerle sebep olmaması için sahâbe nin önde gelenlerini toplayarak onların da görüş ve onaylarını alarak mushafı istinsâh etmiştir. Bu dönemde insanlar kendi kıraatlerini öğretmeye devam ettiği ve kıraatlerini savunmaya çalıştıkları ve diğer bazı kıraatleri de eleştirmeye başladıkları görülmektedir. Onun için de sistematik bir şekilde ihticâc ve tercih/ihtiyâr da bu dönemde başlamıştır. Sahâbe genelde isnâd, âyet ve sebab-i nuzul öne sürerek kıraatlerini hüccetlendirmişlerdir.

Tâbiîn döneminde genelde Kur'ân, kıraat ve dil çerçevesinde en büyük sorun olarak lahn olgusu ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Arapçanın lahn tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı gibi bu tehlike Kur'an nazmına da sirayet etmeye başlamıştır. Bu dönemin diğer bir problemi de mushafın yapısı ile ilgilidir. Mushafın harekesiz ve noktasız oluşu, ayrıca yabancı unsurların Müslüman olmasıyla, tilâvet konusunda ciddi sorunlar oluşturuyordu. Bu meselelerin çözülmesi için Arapçada Sarf-Nahiv kaidelerinin oluşturulmasına başlandığı gibi kıraat konusunda da sâhihini sahih olmayandan ayırmak için kriterler konulma yoluna gidilmiştir.

Tâbiîn döneminde ihticâc iki yönlü olmuştur; bir yönden sahihlerin sakimlerinden ayırıştırarak sahihini tespiti yönelik çalışmalar, diğer taraftan da sahihliği tespit edilen kıraatler arasında hüccetler getirilerek tercihler yapılmıştır. Genelde tabiin dönemine denk gelen

Mütevâtir kıraat imâmları, daha önceki âlimlerden öğrendikleri birden çok vecihler içinden tercihlere bulunmuşlar ve böylece daha sonraları kendi isimleriyle anılacak kıraatlerini oluşturmuşlardır. Bu dönemde kullanılan hüccetler ise genelde isnâd, âyet, sünnet, sahâbe kavli, mushaf ve dil hüccetleridir. Etba' u't-Tâbiîn dönemi kıraat imâmlarının tercih ve tasnif dönemi olup kıraatler imâmların isimleri ile anılmaya başladığı dönemdir. Bu dönemde imâmlar kendi tercihlere ve prensiplerini oluşturmuşlardır. Bazı imâmlar kendi tercih prensiplerine uymadıkları için başka imâmlardan birçok vechi terk edebilmişlerdir.

İmâm Nafi'nin de işaret ettiği gibi imâmlar tercihlere kendilerinden önce gelen büyük âlimlerden naklede gelen vecihler arasından seçmişlerdir. Birçoğu dilci olmalarına rağmen kıraatlerde dilcilik yönlerini kullanarak ya da içtihâtlara göre değil de önceki imâmların nakillerini esas alarak tercihlere bulunmuşlardır. Tercih sahipleri kendi tercihlere esas almalarına rağmen başka tercihlere inkâr veya reddetme cihetine gitmemişlerdir. Mütevâtir kıraat imâmları kıraatlerinin tercihinde genelde nakli deliller getirerek ihtiyârlarını gerçekleştirmiş; âyet, sünnet ve mushafı hüccet olarak kullanmışlardır.

Kaynakça

- Aycan, İrfan vd. *Emevîler Dönemi Bilim Kültür ve Sanat Hayatı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2003.
- Benna, Ahmed b. Muhammed. *İthâfu fudelâi'l-beşer fi'l-kıraati'l-erba'ati'l-aşer*. thk. Muhammed Şaban İsmail. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhibbuddin el-Hatib vd. Kahire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1400.
- Dağ, Mehmet. *Tarihsel Perspektif ve Problematik Sorgulaması Bağlamında Kıraat İlminde İhticâc Olgusu*. İstanbul: İsmâ Yayınları, 2011.
- Dânî, Ebû 'Amr Osman b. Sa'îd. *Câmi'u'l-beyân fi'l-kıraati's-seb'i'l-meşhûre*. thk. Muhammed Sadûk el-Cezâirî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 426/2005.
- Dânî, Ebû 'Amr Osman b. Sa'îd. *el-Mukni' fi mersûmi ma'rifeti mesâhifi ehli'l-emsâr*. Riyad: Dâru't-Tedmüriyye, ts.
- Dânî, Ebû 'Amr Osman b. Sa'îd. *Muhkem fi nakdi'l-mesâhif*. thk. İzzet Hasan. Dimeşk: Daru'l-Fikr, 1418/1997.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed 'Avvame. Beyrut: Müeessesetü'r-Reyyân, ts.

- Ebû Şâme, Şihâbü'd-Dîn Abdü'r-Rahmân b. İsmail b. İbrahim Ebû Şâme el-Makdisî. *Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin teta'llak bi'l-kitâbi'l-'Azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Ankara: TDV. Yayınları, 1406/1986.
- Ebû Tâhir Abdulkayyum b. Abdulgafur. *Safahat fi 'ulûmi'l-kıraat*. Mekke: Mektebetü'l-Emdâdiyye, 1415.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ziyad. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf Necât-Muhammed Âli en-Neccâr. 3.cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1374/1955.
- Hatîb, Abdüllâtîf. *Mu'cemü'l-kıraat*. Dimeşk: Daru Sa'di'd-Dîn, 1422/2002.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osman. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Âli en-Neccâr. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, ts.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osman. *el-Muhteseb fi tebyîni vücûhi'l-kıraat ve'l-izâhi minhâ*. thk, Ali en-Necdî Nâsîf-Abdulhâkim Neccâr-Abdulfettah İsmail Şelebi. İstanbul: Sezgin Neşriyat, 1986.
- İbn Ebî Davûd, Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Kitâbu'l-Mesâhif*. thk. Muhibbuddin Abdü's-Sebhan Vâiz. Beyrut: Dâru'l-Beşâiru-l-İslâmiyye, 1415/1995.
- İbn Haleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Ahmed. *el-Hucceh fi'l-kıraati's-seb'*. thk. Abdü'l-Âli Sâlim Mükrim. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1401.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe. *Uyûnü'l-ahbâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1343/1925.
- İbn Manzur, *Lisânü'l-'Arab*. Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye. Beyrut: b.t.y.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Musa. *Kitâbu's-seb'a fi'l-kıraat*. Daru's-Sahâbe, b.y.y., 2007.
- İbn Zencele, Ebû Zür'a Abdurrahman b. Muhammed b. Zencele. *Hucetü'l-kıraat*. thk. Sa'id el-Afgânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed. *Ġayetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. thk. C. Berkstraesser. Beyrut: 2006/1427.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed. *Minhâcü'l-mukriîn ve mürşidü't-tâlibîn*, b.y. ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Ġayetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1974.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kıraati'l-'aşr*. 2 Cilt. Şam: b.y, 1345.
- İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed. *Müncidü'l-mükriîn ve mürşidü't-tâlibîn*. tahk.: Abdü'l-Hayy Feremâvî. Mısır: b.y., 1398/1977.

- İbn ‘Atiye Abdulhaluk b. Ebû Bekir b. Abdülmelik. *el-Muharreru'l- vecîz fî tefsîri kitâbi'l- ‘Aziz*. thk. Abdusselam Muhammed. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l- ‘İlmiyye, 2001.
- Kâdî, Abdülfettah. *el-Budûru’z-zâhira fî'l-kıraati'l- ‘aşarati'l-mütevâtira*. Beyrut: Dâru'l- Kitâbi'l- ‘Arabiyyi, ts.
- Karadavut, Ahmet. “Arap Dilinde Lahnin Doğuşu”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (Konya, 1997), 325-350.
- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi ‘u li ahkâmi'l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l- ‘İlmiyye, 1413/1992.
- Küçük, Cemil. “Kur’ân ve Kıraatlerin Kaynağı”. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (Van, 2018), 207-227.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur’ân’ın Metin Yapısı*. 2. Basım Ankara: OTTO, 2015.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: OTTO, 2016.
- Mekkî b. Ebi Tâlib, el-Kaysî. *el-İbâne ‘an me‘âni'l-kıraat*. thk. Abdülfettah İsmâil Şiblî. Kahire: Dâru’n-Nahdâ, ts.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Keşf ‘an vücûhi'l-kıraati’s-seb‘ ve ilelühâ ve hiccühâ*. thk. Muhyiddin Ramâdan, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1987.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim. *Fî rihâbi'l-Kur’ân*. Behrut: Dâru'l-Ceyl, ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi ‘u’s-Sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Nebil bin Muhammed İbrahim Âli İsmail. *‘İlmü'l-kıraat: neş‘etühü, etvâruhü ve eserühü fi'l- ‘ulûmi’s-şeriyye*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1421/2000.
- Râzî, Muhammed b. Ebibekr b. Abdulkadir. *Muhtâru’s-sihâh*. thk. Mahmut Hatir. Beyrut: Mektebetü'l-Beyan, 1415/1995.
- Sami, Şemsettin. *Kâmûs-ı Türki*. İstanbul: İlk Adım Matbaası, 1317.
- Subhi Salih. *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*. trc. Mehmet Yaşar Kandemir. 2. Baskı. Ankara: DİB Yayınları, 1973.
- Şelebi, Abdülfettah İsmail. *Resmu'l-Mushafi'l-Usmaniyyi ve evhâmü'l-müsteşrikîn fi kıraati'l-Kur’âni'l-Kerîm'i ve dıfâ‘uhâ ve def‘uhâ*. Cidde: Dâru’s-Şurûk. 1983.
- Ünal, Mehmet. “Bir Kıraat Terimi Olarak Hücetin Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi”. *İslâmî Araştırmalar* 8/1 (Ankara 2004), 69-83.
- Yusuf, Muhammed Zâhid Muhammed. *Tarihu kitâbeti'l-mesâhif*. Cidde: Müessesetü ‘Ukaz, 1992.
- Yüksel, Ali Osman. *İbnü'l-Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*. İstanbul: İFAV Yayınları. 1996.

Zürkanî, Muhammed Abdulaziz. *Menâhilu'l-irfân fi 'ulûm'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî. 1990.